

WOODEN ORTHODOX CHURCHES OF THE POLISH-UKRAINIAN BORDERLAND

DREWNIANE CERKWIE POLSKO-UKRAIŃSKIEGO POGRANICZA

Jan Kurek

Dr hab. inż. arch.

Author's Orcid number: 00000002-0855312

Andrzej Frycz Modrzewski Kraków University, Poland

ABSTRACT

During the period of the difficult birth and development of Polish statehood and the formation of the national spirit in the lands of present-day Ukraine, architecture became an important marker for these tendencies. For centuries, these structures had been built at the point of contact between Latin and Eastern cultures. Christian churches of the Eastern rite – wooden Orthodox churches – were the most numerous, right after wooden Latin churches, group of religious buildings in Poland, and are the largest in present-day Ukraine. In comparison to Latin churches, the forms of Orthodox ones are much more diverse. The research conducted by the author in the years 1989-2002 made it possible to identify many of the most valuable orthodox churches in Western Ukraine. Today remains only hope that the current Russo-Ukrainian war will not deplete this priceless cultural heritage.

Key words: architecture, orthodox church, wood, Ukraine.

STRESZCZENIE

W czasie trudnego rodzenia się i kształtowania państwowości polskiej oraz formowaniu się ducha narodowego na terenach obecnej Ukrainy, architektura stała się ważnym wyróżnikiem tych tendencji. Szczególnie widać to w drewnianych budowlach sakralnych. Budowle te powstawały przez stulecia na styku kultury łacińskiej i kultury wschodniej. Świątynie chrześcijan obrządku wschodniego – czyli drewniane cerkwie – to najliczniejsza, po drewnianych kościołach, grupa budowli sakralnych w Polsce, a największa w dzisiejszej Ukrainie. W porównaniu z kościołami formy cerkwi są znacznie bardziej zróżnicowane. Badania prowadzone przez autora w latach 1989-2002 umożliwiły rozpoznanie wielu najcenniejszych budowli cerkiewnych Ukrainy zachodniej. Dziś pozostaje nadzieja, że obecne rosyjskie działania wojenne w Ukrainie nie spowodują uszczerbienia tego bezcennego dziedzictwa kulturowego.

Słowa kluczowe: architektura, cerkwie, drewno, Ukraina.

There is no nation that can prove that it has devised its own architecture (...) entirely by itself, without any outside influences (...). Works of architecture are the best expressions of a given nation's civilization (...). It (architecture) presents the spirit of every nation the strongest, and is that spirit's visual expression (...). Thus, when nations want to exterminate each other in armed conflicts, they kill not only people, but also destroy the monuments of their architecture...

/Stefan Szyller/

The author of these words from the early twentieth century, Stefan Szyller, completed an architecture course at the Saint Petersburg Academy of Fine Arts in 1881, and in the years 1906–1908 gave lectures on architectural composition as a part of the Polytechnic Courses of the Academic Courses Association in Warsaw.

Like many architects of that time – on the cusp of Poland's independence – he devoted much of his attention to tracing folk elements in Polish architecture and their application in contemporaneous architectural forms (Szyller 1916, 2017).

1. INTRODUCTION

During the period of the difficult birth and development of Polish statehood and the formation of the national spirit in the lands of present-day Ukraine, architecture became an important marker for these tendencies. Across the endless planes of the period's Eastern Galicia, wooden architecture had played this role for centuries – prolifically spread in the form of wooden rural development and especially wooden religious buildings. For centuries, these structures had been built at the point of contact between Latin and Eastern cultures – that of the so-called Byzantine cultural sphere – and the faithful of different religions jointly shaped the political and cultural face of their shared fatherland.

Fig. 1. Main religions in Poland in the 16th-17th centuries
Source: author's study on the basis of the map "religious situation in the First Republic in 1573 - according to wikipedia
Ryc. 1. Główne wyznania w Polsce w XVI-XVII w. Źródło: opracowanie autora na podstawie mapy "sytuacja wyznaniowa w I Rzeczypospolitej w 1573 r. - wikipedia

The wooden churches that have survived to our times remain silent witnesses to the tolerance and coexistence of Poles, Ruthenians, Lithuanians, Jews, Armenians, Germans and Tartars, and later also Ukrainians. Wooden Orthodox churches built in cities, towns and countless villages, where Ruthenian/Ukrainian populations predominated, occupied a special place among the wooden temples of this cultural borderland. The provisions of the Union of Lublin (1569) and especially the Union of Brest (1595), which combined the Orthodox Church with the Latin Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth, were to aid in ensuring the closeness and equal status of the faithful of these churches. These provisions gave rise to the Uniate Church, which was (at least notionally) equal to the Roman Catholic Church. The Act of the Union was not accepted by all, and Orthodox believers (disuniates) received support from the Moscow Orthodox Church, which contributed to worsening religious and national antagonisms.

Major research and documentation studies of wooden Orthodox churches in Eastern Galicia (the territory of the former Austrian partition of Poland) were undertaken around the turn of the twentieth century. Their findings were published in, among others, Reports of the Central Arts History Investigation Commission in Poland. This field was also explored by, among others, Kazimierz Mokłowski, Zygmunt Gloger and Tadeusz Obmiński (Obmiński 1914). The most comprehensive study of the wooden Orthodox churches in Ruthenian lands was published in 1937 by Mikhail Dragun [...]. After 1939, successive Ukrainian researchers (Yurtsenko, Maslov, Karmazin-Kakovsky) investigated the matter. David Buxton's work on wooden churches of Eastern Europe – with numerous plan and cross-section drawings – was a valuable work (Buxton 1981). Notable Polish researchers who studied this field include Franciszek Strzałko (Strzałko 1989), Wojciech Sobocki, Jerzy Tur, Ryszard Brykowski (Brykowski 1995), Vasyl Slobodian, Jarosław Gienza and Jan Górak (Górak 1984). In addition, the author engaged in his own research in 1989, exploring the land around Przemyśl, and has been investigating Western Ukraine since 1996 [(Kurek 1997, 2000, 2013)]. The younger generation of scholars include Włodzimierz Witkowski, Eugeniusz Zawaleń and Andrzej Żygadło.

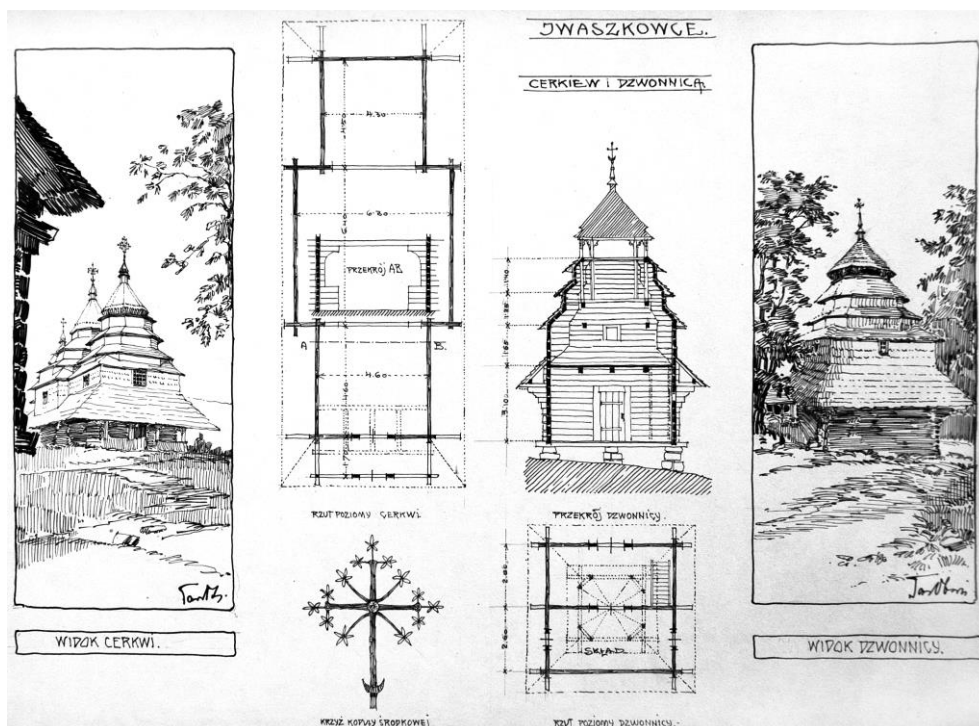

Fig. 2. Tadeusz Obmiński – an example of the author's architectural inventory of the church of Iwaszkowców. Source: author's reproduction of the drawing from the archives of the Shevchenko Gaj Museum in Lviv

Ryc. 2. Tadeusz Obmiński – przykład autorskiej inwentaryzacji architektonicznej cerkwi Iwaszkowcach. Źródło: reprod. autora rysunku z archiwum Muzeum Szewczenkowski gaj we Lwowie

In his original research, the author of this paper mostly focused on preparing building survey and photographic documentation, as well as on an analysis of all available sources. The author ceased conducting research in Ukraine over twenty years ago, extending his investigation of wooden architecture to northern Russia, Scandinavia, and for several years now also in south-eastern Poland. Today, it appears, it is justified to engage in a retrospection and summarization, and to assess the impact of the passing quarter-century's transformations on the condition of wooden Orthodox church monuments.

Fig. 3. Welyki Bratalow - students of the Cracow University of Technology during the inventory works under the supervision of the author. Source: photo author, 2002

Ryc. 3. Wielikij Bratalów – studenci Politechniki Krakowskiej w trakcie prac inwentaryzacyjnych pod kierunkiem autora. Źródło: fot. autor, 2002

Fig. 4. Orthodox churches from Poland entered in 2013 on the UNESCO World Heritage List. Source: author's work

Ryc. 4. Cerkwie z terenu Polski wpisane w 2013 roku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Źródło: opracowanie autora

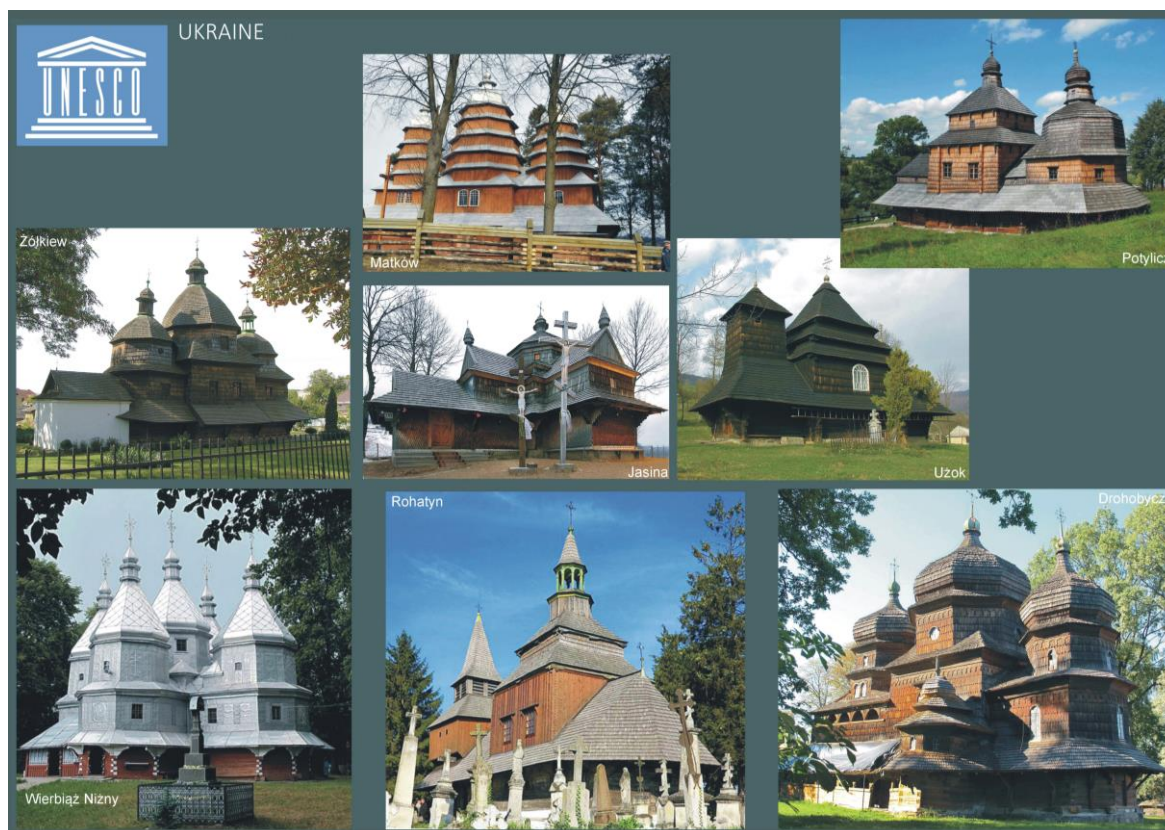

Fig. 5. Orthodox churches from Ukraine entered in 2013 on the UNESCO World Heritage List. Source: author's work
 Ryc. 5. Cerkwie z terenu Ukrainy wpisane w 2013 roku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.
 Źródło: opracowanie autora

2. ARCHITECTURE

The unique character of wooden Orthodox church architecture stems not only from “clashing” Latin and Byzantine influences, but also from the fact of its existence (location) in ethnically diverse regions of Poland, former Ruthenia, Slovakia (Upper Hungary), Bukovina or Moldova. Some originally Orthodox churches were gradually converted into Uniate – Greek Catholic – ones after the Union of Brest and it is this denomination that became the marker of the national separateness of Ruthenians-Lemkos-Ukrainians. The state of balance, achieved after many years, was drastically altered after the Second World War. The deliberate action of contemporaneous authorities led to the forced relocation of a part of the Ukrainian population as a part of operation “Vistula” in 1947 – both beyond the eastern border and to the newly reclaimed western and northern lands of Poland. Thus, close to 300 wooden (and many masonry) Orthodox churches were condemned to abandonment and gradual deterioration. A considerable number of wooden churches was taken over (including formally, by taking ownership) by the Roman Catholic Church, but unfortunately other ones were converted into storage buildings, and either rapidly deteriorated without maintenance or were deliberately damaged. Only a small group of the most valuable structures – such as the churches and bell towers in Radruż, Ulucz, Piątkowa, Grąziowa, Powroźnik, Łukawiec or Łuczyce – was placed under architectural conservation and subjected to state-funded investigation and renovation.

In her analyses, Grażyna Ruszczyk (Ruszczyk 2009) distinguished wooden religious architecture in every respect, as it was built – as written on a chancel beam – “In Praise and to the Glory of the Lord.” The great care with which the structure and detail were made complemented the impressiveness and luxuriousness of the churches’ interior décor. Initially (in the fifteenth century) small and modest, the late-Gothic medieval churches displayed a log structure and were bicameral (the nave and presbytery), and sported gable roofs. Later, these structures were complemented with towers above western entrances, and chapels and awnings – *sobotas* – were added.

Christian churches of the Eastern rite – wooden Orthodox churches – were the most numerous, right after wooden Latin churches, group of religious buildings in Poland, and are the largest in present-day Ukraine. The oldest Orthodox churches in Poland are dated to the end of the sixteenth and the beginning of the seventeenth century. The vast majority of the churches features a log structure with a tripartite plan – with a vestibule/nave/sanctuary – with an east-facing altar terminating the main axis.

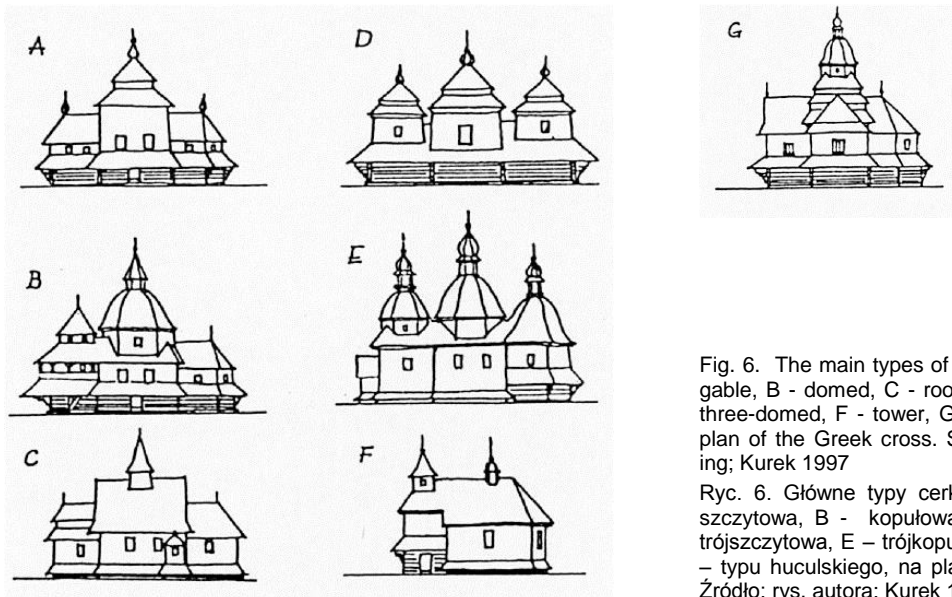

Fig. 6. The main types of wooden churches: A - gable, B - domed, C - roof, D - three-gable, E - three-domed, F - tower, G - Hutsul type, on the plan of the Greek cross. Source: author's drawing; Kurek 1997

Ryc. 6. Główne typy cerkwi drewnianych: A – szczytowa, B – kopułowa, C – dachowa, D – trójszczytowa, E – trójkopułowa, F – wieżowa, G – typu huculskiego, na planie krzyża greckiego. Źródło: rys. autora; Kurek 1997

In comparison to Latin churches, the forms of Orthodox ones are much more diverse. Today, the viewer is greatly affected by the visual features derived from their massings and detail. Here, the presence of so-called added roofs (*sobotas* were less frequent) and the variety in the tops of each element of a church prove decisive. These upper parts are formed from gable roofs, domes, or combination pyramidal roofs with multiple stepped divisions – “gabled” tops (*verhy* in Ukrainian). The type of a building’s upper section was often tied to a given region’s ethnic group – such as the Boykos, Lemkos or Hutsuls.

An Orthodox church building, typically with its roof, walls, domes, and turrets (*makovitse* in Ukrainian) covered in shingles and later (due to fire safety concerns) also with zinc metal sheets, were typically situated on a local hill. The domes and turrets were often topped with meticulously wrought iron crosses, and a church’s entire religious complex was complemented with wooden (sometimes stone, screen-like) bell towers, fences and gates, as well as the stone crosses of nearby cemeteries. Here, artistic perfection was achieved with traditional technical and trade means known for centuries, but that were nevertheless subjected to liturgical requirements and the potential resulting from working a given material.

3. STRUCTURE AND FORMS

Previous studies – including field research – confirmed the correctness of earlier scholars' analyses and conclusions in terms of basic structural solutions used in the construction of footings, walls – the joints in wall beams and the structure of canopies – roofs, domes and combination gables. These solutions were present in Orthodox churches located on both sides of the Polish-Ukrainian border. The author paid special attention to the structure of church nave canopies – which were dependent primarily on the dimensions of their interior. A relatively complete identification of a given church's structural system allows for identifying successive layers and changes in a given building. In some cases, this identification can only take place after the dendrochronological testing of selected structural elements in the most valuable buildings – such as the church in Leżachów near Sieniawa, which turned out to be over 120 years older in relation to its age reported in written accounts (Kurek 2016?).

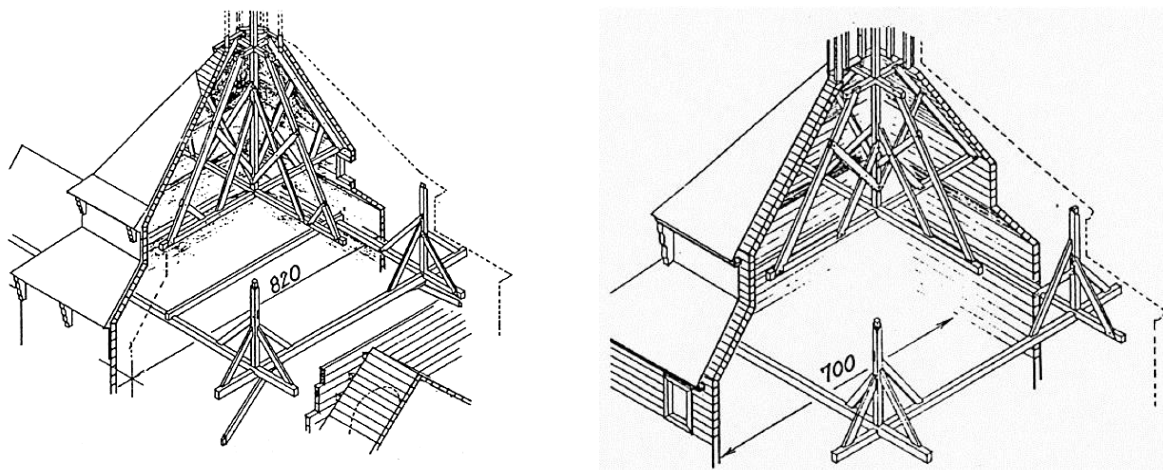

Fig. 7. Examples of structural strengthening of church gables - from the left in Radruż and Gorajec.
Source: author's drawing; Kurek 1997

Ryc. 7. Przykłady konstrukcyjnych wzmocnień szczytów cerkiewnych – od lewej w Radrużu i w Gorajcu.
Źródło: rysunek autora; Kurek 1997

Fig. 8-10. Orthodox church from the village of Krywka (1749) - transferred to the open-air museum in Lviv. Source: photo author, 2002

Ryc. 8-10. Cerkiew ze wsi Krywka (1749) – przeniesiona do skansenu we Lwowie. Źródło: fot. autor, 2002

4. RESEARCH COOPERATION

A group of Polish and Ukrainian researchers led to the introduction of a group of the most valuable Orthodox churches from both countries to the UNESCO World Heritage List in 2013. On the Polish sides, these included churches in Radruż (ca. 1584), Chotyń (ca. 1600), Smolnik (1791), Turzańsk (1801–1803), Powroźnik (early seventeenth century), Owczary (1653), Kwiatów (seventeenth century) and Brunary Wyżne (1797). On the Ukrainian side, these were churches in: Potelich (of the Holy Spirit – 1502), Drohobych (of St. Yur – second half of the seventeenth century), Matkiv (1838), Zhovkva (of the Holy Trinity – 1720), Rohatyn (fifteenth–sixteenth century), Nyzhniy Verbizh (1808), Yasinin (1824) and Uzhok (1745).

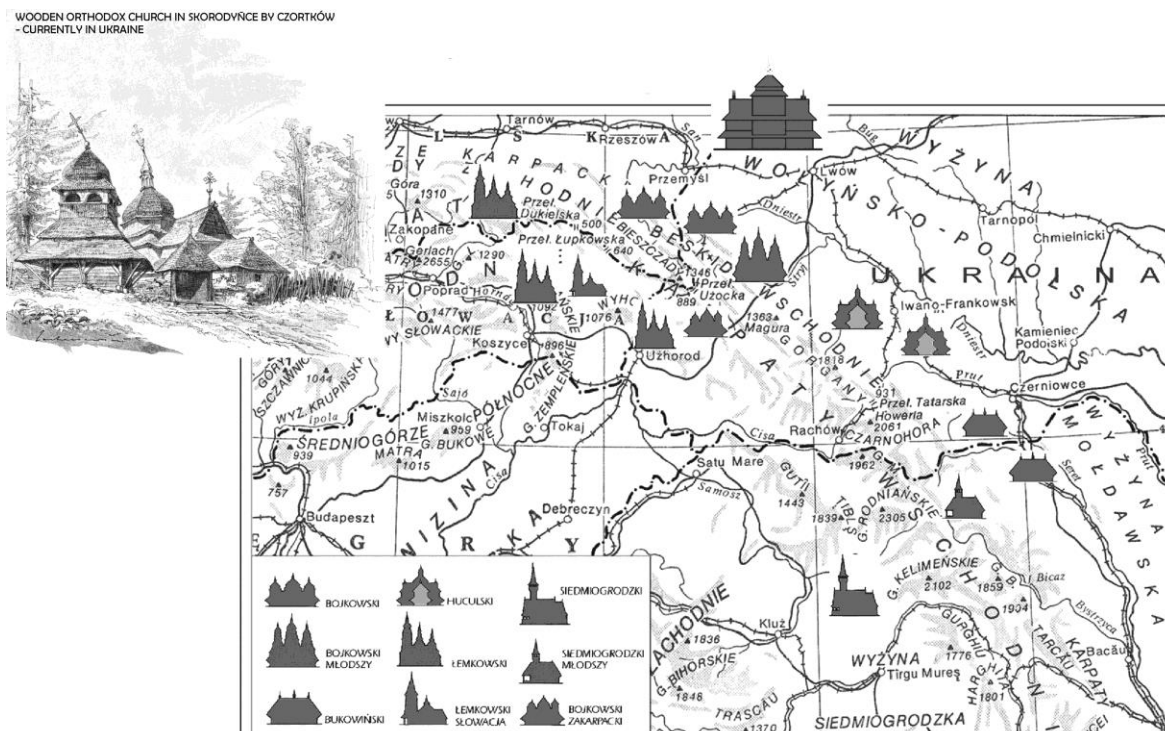

Fig. 11. Types of forms of wooden churches in the Carpathian Mountains. Source: author's work
Ryc. 11. Typy form cerkwi drewnianych na terenie Karpat. Źródło: opracowanie autora

In the past quarter-century, the author had numerous contacts with Ukrainian researchers – the exchange of data and iconographic materials with Lviv-based researcher Vasyl Slobodian was especially valuable. This cooperation continues up to this day – including in the form of two WOOD IN ARCHITECTURE international academic conferences organized by the author in Krakow as a part of the operation of the wooden architecture section of the Urban Planning and Architecture Commission of the Krakow PAN branch (Kurek 2016, 2020). Both Poland and Ukraine face a shortage of funds for the investigation and routine maintenance of the most valuable buildings. However, previous practice and construction experience after 1945 clearly favored conservation efforts on the Polish side of the border – as here conservation work on the most valuable structures, including interior polychromies, was initiated already in the 1950s.

In Western Ukraine, after the reopening of previously closed buildings, their renovation and adaptation was more spontaneous and was not controlled by the then-few and weak conservation services. Some of the wooden walls were clad in metal sheets, which clearly worsened the physical and chemical conditions of their further technical operation and strength. However, it must also be

noted that in a number of Subcarpathian Orthodox churches regrettable events did take place – such as attempts to “refresh” iconostases using contemporary paint... It also appears that the Voivodeship Conservator of Monuments in Przemyśl could display greater resolve and show more support to initiatives that postulate the application of contemporary technology in wood conservation, as evidenced by the case of the Orthodox church in Mięksisz Stary (Kurek 2019).

Fig. 12. Kalne - a wooden church now covered with a steel sheet. Source: photo. author, 2000
Ryc. 12. Kalne – drewniana cerkiew pokryta współcześnie blachą stalową. Źródło: fot. autora, 2000

Fig. 13-17. Drohobycz, the historic church of the Exaltation of the Holy Cross and a wooden belfry. Source: by author 2000
Ryc. 13-17. Drohobycz, zabytkowa cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego oraz drewniana dzwonnica. Źród: fot. autor 2000

5. FUTURE PERSPECTIVES – CONCLUSIONS

In autumn of the previous year, a session of the UNESCO International Council on Monuments and Sites (Narodowy...2021) took place in Subcarpathia and concerned wooden Orthodox churches in the Polish and Ukrainian Carpathian Mountains region. The meeting saw the attendance of representatives of conservation services and the National Heritage Institute, as well as representatives of oblast administration, members of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Ukrainian ICOMOS and the Lviv Polytechnic National University.

During the session, “representatives from both sides presented information on the state of the conservation of Orthodox churches, on research and conservation work, on problems and successes in the ceaseless struggle to preserve these fragile structures in the best possible condition (...). The Polish side provided the meeting’s attendees with model conservation studies for further buildings (Orthodox churches in Lesser Poland), drafted by NIH specialists. This meeting preceded the necessity of drafting a term report, required for world heritage sites.

Fig. 18-20. Examples of threats to the wooden churches of Ukraine: on the left, the non-existent church in Podhorce - collapsed due to lack of proper care, in the center an old church (Chłopczyce) inside a new reinforced concrete one - waiting to be demolished, on the right - the new building displaces the still existing historical wooden building (Biskowicze). Source: photo author 1998

Ryc. 18-20. Przykłady zagrożeń dla drewnianych cerkwi Ukrainy: po lewej nieistniejąca już dziś cerkiew w Podhorcach – runęła z braku właściwej opieki, pośrodku stara cerkiew (Chłopczyce) obudowana nową żelbetową cerkwią – czekająca na rozbiórkę, po prawej – obiekt nowy wypiera istniejący jeszcze budynek historyczny drewniany (Biskowicze). Źródło: fot. autor 1998

Almost ten days earlier, the Second International Symposium on the wooden Orthodox churches of the Carpathian region and the eastern borderland took place in Przemyśl, and was organized by the National Museum of the Land of Przemyśl in Przemyśl. The fact that both symposiums were not attended by a representative of the local Conservation Office, which is located at the same square as the Museum is astonishing, yet it is this Office that is responsible for, among other things, the condition of Orthodox church monuments in the Subcarpathian Voivodeship.

The research conducted by the author in the years 1989–2002 (and later) resulted in the drafting of academic documentation for over 40 Orthodox churches (full or basic measurements) and 43 bell towers in Poland. Many more structures were identified in Ukraine – the photographic documenta-

tion displaying the state of preservation of the most interesting and most valuable wooden Orthodox churches and bell towers from the turn of the century is especially rich. It will form a basis for a study that will document this unique shared Polish-Ukrainian heritage from that period and compare it with the present state. We can only hope that the current Russo-Ukrainian war will not deplete this priceless cultural heritage.

Fig. 21-22. Miekisz Stary (Poland) - an abandoned wooden church devoid of constant conservation care, northern elevation and a dome over the nave. Source: photo author 2005

Ryc. 21-22. Mięksisz Stary (Polska) – pozbawiona stałej opieki konserwatorskiej opuszczona cerkiew drewniana, elewacja północna i kopuła nad nawą. Źródło: fot. autor 2005

Fig. 23-25. Many objects require basic historical and dendrochronological research - for example, the Orthodox church in Leżachów (Poland) turned out to be older by over a hundred years. Source: photo and watercolor author, 2015

Ryc. 23-25. Wiele obiektów potrzebuje przeprowadzenia podstawowych badań historycznych oraz dendrochronologicznych – np. Cerkiew w Leżachowie (Polska) okazała się starsza o ponad sto lat. Źródło: fot. i akwarela autor, 2015

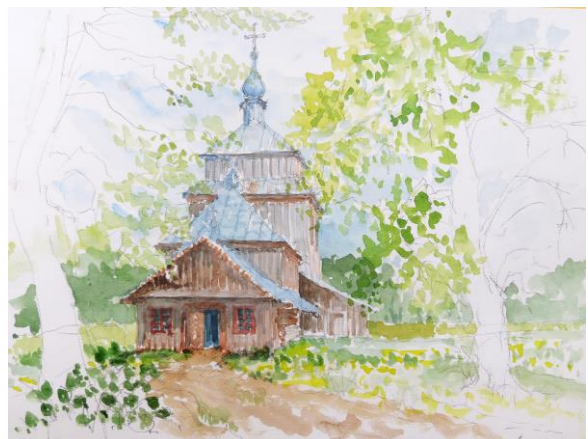

Fig. 26-28. Ukraine, objects used for worship are usually subject to ongoing renovation, such as the church and the belfry in Vinnitsa, others abandoned gradually deteriorate ... - for example, the belfry in Stara Sól, beautiful in its structure and form. Source: photo author 2002

Ryc. 26-28. Ukraina, obiekty użytkowane dla kultu zwykle są poddawane remontom bieżącym jak np. Cerkiew i dzwonnica w Winnicy, inne opuszczone stopniowo niszczą... – np. Piękna w konstrukcji i formie dzwonnica w Starej Soli. Źródło: fot. autor 2002

Fig. 29-30. As in churches in Poland, also in Ukraine, users - owners of church buildings - sometimes collect details that are no longer needed (?) In hiding places in bell towers. Source: photo author, 2002

Ryc. 29-30. Podobnie jak w cerkwiach na terenie Polski także i na Ukrainie użytkownicy –właściciele budynków cerkiewnych czasem gromadzą detale już niepotrzebne (?) w schowkach w dzwonicach. Źródło: fot. autor, 2002

Fig. 31-33. Similarly to the buildings of the church, the structure and form of the bell towers also vary - at the top there is a large belfry in Jasienica Zamkowa, at the bottom (left) the belfry of the open-air museum in Kiev and the belfry of the oldest Ukrainian church in Potylicz (1502). Source: photo author 1998 and 2002

Ryc. 31-33. Podobnie jak budynki cerkwi także konstrukcje i forma dzwonnicy wykazują zróżnicowanie – u góry wielka dzwonnica w Jasienicy Zamkowej, u dołu (po lewej) dzwonnica w skansenie w Kijowie oraz dzwonnica najstarszej ukraińskiej cerkwi w Potyliczu (1502). Źródło: fot. autor 1998 i 2002

Fig. 34-35. Potylicz - the oldest Ukrainian church (1502) and a detail of the nave wall finishing. Source: photo author, 2002
 Ryc. 34-35. Potylicz – najstarsza cerkiew ukraińska (1502) oraz detal wykończenia ścian nawy. Źródło: fot. autor, 2002

Fig. 36-37. Documentary drawings by Tadeusz Obmiński - on the left the church in Małnow, on the right the arcade of the Boyko (?) church. Source: author's reproduction of the drawing from the archives of the Shevchenko Gaj Museum in Lviv
 Ryc. 36-37. Rysunki dokumentacyjne Tadeusza Obmińskiego – po lewej cerkiew w Małnowie, z prawej podcień cerkwi bojkowskiej (?). Źródło: reprod. autora rysunku z archiwum Muzeum Szewczenkowski Gaj we Lwowie

DREWNIANE CERKWIE POLSKO-UKRAIŃSKIEGO POGRANICZA

Nie ma narodu, który mógłby udowodnić, że swą architekturę (...) wysnuł całkowicie sam z siebie, bez żadnych wpływów postronnych (...) Dzieła architektury są najlepszymi wyrazicielami cywilizacji danego narodu (...) Ona (architektura) najsilniej wykazuje ducha każdego narodu, jest tego ducha plastycznym wyrazem. (...) To też, gdy w walkach narody chcą się wzajemnie wytepić, nie tylko ludzi zabijają, Ale niszczą także pomniki ich architektury...

/Stefan Szyller/

Piszący te słowa na początku XX wieku Stefan Szyller, ukończył w 1881 roku studia architektoniczne Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych, a w latach 1906-1908 wykładał kompozycję architektoniczną w ramach Kursów Politechnicznych Towarzystwa Kursów Naukowych w Warszawie.

Jak wielu architektów tamtego czasu – u progu niepodległości – wiele uwagi poświęcał tropieniu pierwiastków ludowych w polskiej architekturze i ich aplikacji we współczesnych mu formach architektonicznych (Szyller 1916, 1917).

1. WSTĘP

W czasie trudnego rodzenia się i kształtowania państwowości polskiej oraz formowaniu się ducha narodowego na terenach obecnej Ukrainy architektura stała się ważnym wyróżnikiem tych tendencji. Na bezkresnych przestrzeniach ówczesnej Galicji Wschodniej rolę tę przez stulecia pełniła architektura drewniana – zwłaszcza upowszechniana w formach drewnianej zabudowy wiejskiej – szczególnie zaś w drewnianych budowlach sakralnych. Budowle te powstawały przez stulecia na styku kultury łańcińskiej i kultury wschodniej – tj. bizantyjskiego kręgu kulturowego, a wyznawcy różnych religii wspólnie kształtowali polityczne i kulturowe oblicze swej wspólnej ojczyzny.

Zachowane do naszych czasów drewniane świątynie są do dziś niemymi świadkami tolerancji i koegzystencji Polaków, Rusinów, Litwinów, Żydów, Ormian, Niemców i Tatarów, a później Ukraińców. Wśród drewnianych świątyń tego swoistego pogranicza kulturowego, szczególne miejsce zajmują drewniane cerkwie budowane tak w miastach i miasteczkach jak i niezliczonych wsiach, a których przeważała ludność rusińska/ukraińska. Zbliżeniu i równouprawnieniu wyznawców kościołów wschodniego i zachodniego miały sprzyjać ustalenia Unii Lubelskiej (1569), a przede wszystkim Unii Brzeskiej (1595) – łączącej Cerkiew prawosławną z Kościołem łańcińskim w Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Na mocy tych ustaleń powstał Kościół unicki mający (przynajmniej w założeniu) równorzędną pozycję z Kościołem rzymskokatolickim. Akt Unii nie przez wszystkich był jednak akceptowany, a wyznawców prawosławia (dyzunitów) wspierała Cerkiew moskiewska, co przyczyniało się do pogłębiania antagonizmów religijnych i narodowościowych.

Poważniejsze prace badawcze i dokumentacyjne nad drewnianymi cerkwiami na terenie Galicji Wschodniej (dawny zabór austriacki) podjęte zostały na przełomie XIX i XX wieku. Ich wyniki publikowano m.in. w Sprawozdaniach Centralnej Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. Problematyką tą zajmowali się m.in. Kazimierz Mokłowski, Zygmunt Gloger, Tadeusz Obmiński (Obmiński 1914) i inni. Najobszerniejszą pracę o drewnianych cerkwiach ziem ruskich opublikował w 1937 roku Mychail Dragan (Dragan 1937). Po 1939 roku badania podejmują kolejni badacze ukraińscy (Jurcenko, Masłow, Karmazyn-Kakovsky). Cenną pracą jest dzieło Davida Buxtona o drewnianych kościołach Europy Wschodniej – z wieloma rysunkami ich rzutów i przekrojów (Buxton 1981). Z badaczy polskich zajmujących się tą problematyką wyróżnić należy: Franciszka Strzałkę (Strzałko 1989), Wojciecha Sobockiego, Jerzego Tura, Ryszarda Brykowskiego (Brykowski 1995), Vasyla Slobodiana, Jarosława Giemzy i Jana Góraka (Górak 1984). Także piszący te słowa podjął w 1989 roku własne badania na obszarze ziemi przemyskiej a od 1996 roku na terenie Ukrainy Zachodniej (Kurek 1997, 2000, 2013). Z młodszego pokolenia badaczy należy wymienić Włodzimierza Witkowskiego, Eugeniusza Zawaleńa i Andrzeja Żygadło.

W badaniach własnych autor skupiał się głównie na sporządzaniu dokumentacji pomiarowych oraz fotograficznych, a także na analizie wszystkich dostępnych źródeł. Prace badawcze na Ukrainie autor przerwał blisko przed 20 laty, rozszerzając badania architektury drewnianej na Rosję Północną, Skandynawię, a od kilku lat ponownie na teren Polski Południowo-wschodniej. Dziś, jak się wydaje, celowe jest dokonanie pewnej retrospekcji i próba podsumowania, a także ocena wpływu przemian mijającego ćwierćwiecza na kondycję zabytków drewnianej architektury cerkiewnej.

2. ARCHITEKTURA

Szczególne charakter drewnianej architektury cerkiewnej wynika nie tylko z „ścierających” się wpływów łańcińskich i bizantyjskich, ale także z faktu jej istnienia (usytuowania) na terenach zróżnicowanych etnicznie regionów Polski, dawnej Rusi, Słowacji (Górnych Węgier), Bukowiny czy Mołdawii. Część pierwotnie prawosławnych cerkwi, po unii brzeskiej stopniowo przemianowano na unickie – tj. greckokatolickie i to wyznanie w następnych wiekach stało się wyróżnikiem narodowej odrębności Rusinów-Łemków-Ukraińców. Stan osiągniętej po latach równowagi drastycznie uległ zmianie po II wojnie światowej. Świadome działania ówczesnych władz doprowadziły do wywózki ludności ukraińskiej w ramach akcji „Wisła” w 1947 roku – tak za granicę wschodnią jak i na nowo pozyskane ziemie zachodnie i północne Polski. Tym samym na opuszczenie i stopniową zagładę skazano blisko 300 drewnianych (i wiele murowanych) cerkwi. Znaczną liczbę drewnianych cerkwi przejął (także formalnie – własnościowo) w użytkowanie Kościół rzymskokatolicki, niestety inne

zamieniano na magazyny, pozbawione opieki szybko popadały w ruinę lub też były świadomie niszczone. Jedynie niewielka grupa obiektów najcenniejszych – jak cerkwie i dzwonnice w Radrużu, Uluczu, Piątkowej, Grąziowej, Powroźniku, Łukawcu czy Łuczycach objęta została stałą opieką konserwatorską i finansowanymi przez Państwo badaniami i remontami.

Grażyna Ruszczyk (Ruszczyk 2009) w swych analizach wyróżnia pod każdym względem drewnianą architekturę sakralną, która powstawała jak głosi napis na jednej z belek tęczowych, „*Na Cześć y na Chwałę Panu Bogu*”. Staranność konstrukcji i detalu dopełniało w kościołach okazałość i bogactwo wystroju wnętrz. Początkowo (XV w.) niewielkie i skromne, późnogotyckie średniowieczne kościoły cechują konstrukcja zrębowa i dwuwnętrzość (nawa + prezbiterium) oraz dwuspadowe dachy. Później budowle te wzbogacano wieże nad wejście zachodnim, dodawano kaplice i podcienia – soboty.

Świątynie chrześcijan obrządku wschodniego – czyli drewniane cerkwie – to najliczniejsza, po drewnianych kościołach, grupa budowli sakralnych w Polsce, a największa w dzisiejszej Ukrainie. Najstarsze cerkwie w Polsce pochodzą z końca XVI i początku XVII wieku. Zdecydowana większość cerkwi ma konstrukcję zrębową z planem trójdzielnym – babiniec/nawa/sanktuarium, z wieńczącym główną oś ołtarzem skierowanym na wschód.

W porównaniu z kościołami formy cerkwi są znacznie bardziej zróżnicowane. Na odbiorcę mają dziś wielki wpływ wartości plastyczne, będące pochodną ukształtowania ich brył i detalu. Decyduje tu występowanie tzw. przydachów (rzadziej sobót) i zróżnicowane kształty zwieńczeń poszczególnych części cerkwi. Zwieńczenia te stanowią dachy dwuspadowe, przekrycia kopułowe, lub przełamane kilkoma uskokami dachy namiotowe – zwieńczenia „szczytowe” (ukr. *werchy*). Rodzaj typu zwieńczenia często wiązał się z rejonem danej grupy etnicznej – np. Bojkowie, Łemkowie, Huculi.

Budynek cerkiewny, najczęściej o dachach, ścianach i kopułach i sygnaturkach (ukr. makowice) pokrytych gontem, a później (ze względów bezpieczeństwa pożarowego) również blachą stalową ocynkowaną, sytuowany był zwykle na lokalnym wzniesieniu. Kopuły i makowice wieńczyły nierzadko misternie kute żelazne krzyże, a cały zespół sakralny uzupełniały drewniane (czasem kamienne, parawanowe) dzwonnice, ogrodzenia i bramki oraz kamienne krzyże przycerkiewnych cmentarzy. Artystyczna doskonałość była tu osiągnięta znanymi od stuleci, tradycyjnymi środkami techniczno-rzemieślniczymi – podporządkowanych jednak określonym wymogom liturgicznym i możliwościom wynikającym z obróbki stosowanego materiału.

3. KONSTRUKCJA I FORMA

Dotychczasowe badania – także terenowe – potwierdzają prawidłowość analiz i wniosków wcześniejszych badaczy w zakresie podstawowych stosowanych rozwiązań konstrukcyjnych w budowie fundamentów, ścian – wzajemnych połączeń belek ściennych oraz konstrukcji przekryć – dachów, kopuł i łamanych szczytów. Rozwiązania te są wspólne dla cerkwi znajdujących się obecnie po obu stronach granicy polsko-ukraińskiej. Szczególną uwagę autor poświęcił problematyce konstrukcji przekryć naw cerkiewnych – zależnych głównie od wymiarów ich wnętrza. Złożoność tych konstrukcji zwiększała się wraz z rozmiarami „skrzyni” konstrukcji ściennej nawy. W miarę pełne rozpoznanie struktury konstrukcyjnej danego obiektu umożliwia rozpoznanie kolejnych nawarstwień i zmian w danym obiekcie. W niektórych przypadkach rozpoznanie to umożliwia dopiero badanie dendrochronologiczne wybranych elementów konstrukcyjnych najcenniejszych obiektów – np. cerkiew w Leżachowie k. Sieniawy okazała się starsza o blisko 120 lat w stosunku do przekazów pisanych (Kurek 2016?).

4. WSPÓŁPRACA BADAWCZA

Grupa badaczy polskich i ukraińskich doprowadziła w 2013 roku do wpisania grupy najcenniejszych cerkwi z obu krajów na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Po stronie polskiej są to cerkwie w: Radrużu (ok. 1583), Chotyńcu (ok. 1600), Smolniku (1791), Turzańsku (1801-1803), Powroźniku (pocz. XVII w.), Owczarach (1653), Kwiatoniu (XVII w.) i w Brunarach Wyżnych (1797).

Po stronie ukraińskiej to to cerkwie w: Potyliczu (św. Ducha – 1502), Drohobyczu (św. Jura – 2 poł. XVII w.), Matkowie (1838), Żółkwi (św. Trójcy – 1720), Rohatyniu (XV-XVI w.), Werbiążu Niżnym (1808), Jasinie (1824) i Uzoku (1745).

W minionym ćwierćwieczu autor miał liczne kontakty z badaczami ukraińskim – szczególnie cenna była wzajemna wymiana danych i materiałów ikonograficznych z lwowskim badaczem Vasylem Slobodianem. Współpraca ta jest kontynuowana do dziś – m.in. w ramach dwóch międzynarodowych konferencji naukowych *DREWNO W ARCHITEKTURZE*, organizowanych w Krakowie w ramach prac sekcji architektury drewnianej Komisji Urbanistyki i Architektury o/PAN przez piszącego te słowa (Kurek 2016, 2020). Tak Polska jak i Ukraina odczuwa niedostatek środków finansowych na badania i remonty bieżące obiektów najcenniejszych. Jednak dotychczasowa praktyka i doświadczenie realizacyjne po 1945 roku wyróżnia zdecydowanie działania konserwatorskie po polskiej stronie granicy – tu już w latach 50. Podjęto prace konserwatorskie przy obiektach najcenniejszych – także dot. polichromii wnętrz. Na Ukrainie Zachodniej, po przywróceniu w użytkowanie obiektów dotąd zamkniętych, ich remonty i adaptacje były bardziej spontaniczne i nie kontrolowane przez nieliczne i słabe jeszcze służby konserwatorskie. Część ścian drewnianych budowli także objano blachą, co zdecydowanie pogorszyło fizykochemiczne warunki ich dalszego techniczno-wytrzymałościowego trwania. Gwoli prawdy trzeba jednak zauważyć, że i w kilku cerkwiach podkarpaccy również dochodziło do niedopuszczalnych działań – np. prób „odświeżania” ikonostasów współczesnymi farbami... Wydaje się także, że Wojewódzki Konserwator w Przemyśle mógłby także wykazać więcej zdecydowania i wsparcia dla inicjatyw postulujących korzystanie ze współczesnych technologii w dziedzinie konserwacji drewna – vide casus cerkwi w Miękiszu Starym (Kurek 2016).

5. PERSPEKTYWY NA PRZYSZŁOŚĆ – WNIOSKI

Jesienią ubiegłego roku odbyło się na Podkarpaciu posiedzenie Międzynarodowej Rady Konserwatorskiej Miejsca Światowego Dziedzictwa UNESCO (Narodowy...2021) dotyczące drewnianych cerkwi w polskim i ukraińskim regionie Karpat. W spotkaniu uczestniczyli przedstawiciele urzędów konserwatorskich oraz Narodowego Instytutu Dziedzictwa, a także po stronie ukraińskiej reprezentanci administracji obwodowych, członkowie Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, ukraińskiego ICOMOS oraz Politechniki Lwowskiej.

W czasie spotkania plenarnego „reprezentanci obu stron przedstawili informacje o stanie konserwacji cerkwi, o pracach badawczych i konserwatorskich o problemach i sukcesach w nieustannym dążeniu do zachowania tych kruchych obiektów w jak najlepszym stanie (...). Strona polska przekazała uczestnikom spotkania wzorcowe studia konserwatorskie dla kolejnych obiektów (cerkwie z małopolski), opracowane przez specjalistów z NID. Spotkanie to wyprzedzało konieczność sporządzenia okresowego raportu, wymaganego dla dóbr światowego dziedzictwa.

Blisko 10 dni wcześniej odbyło się w Przemyśle II Międzynarodowe Sympozjum nt.: Drewniane cerkwie obszaru Karpat i wschodniego pogranicza, zorganizowane przez Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyśle. Zadziwiać jednak musi fakt, że na obu sympoziach przemyskich nie pojawił się przedstawiciel Urzędu Konserwatorskiego, mieszczącego się przy tym samym placu co Muzeum... - chociaż to właśnie ten Urząd jest odpowiedzialny m.in. za stan zabytków cerkiewnych w województwie podkarpackim.

Badania prowadzone przez autora w latach 1989-2002 (i następnych) zaowocowały po stronie polskiej opracowaniem dokumentacji naukowych dla ok. 40 cerkwi (pomiarów pełne lub skrócone oraz 43 dzwonnice). Znacznie więcej obiektów rozpoznano na terenie Ukrainy – zwłaszcza bogata jest dokumentacja fotograficzna ukazująca stan zachowania najciekawszych i najcenniejszych drewnianych cerkwi i dzwonnice cerkiewnych przełomu wieków. Będzie ona podstawą opracowania dokumentującego to unikalne wspólne polsko-ukraińskie dziedzictwo w tamtym czasie i porównania go ze stanem dzisiejszym. Pozostaje jedynie nadzieja, że obecne rosyjskie działania wojenne w Ukrainie nie spowodują uszczerbienia tego bezcennego dziedzictwa kulturowego.

BIBLIOGRAPHY

- Brykowski R., *Drewniana architektura cerkwienna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, TOnZ, Warszawa 1995.
- Buxton D., *The wooden churches of Eastern Europe on introductory survey*, Cambridge 1981.
- Dragan M., *Ukraiński derevjani cerkvy*, Lviv 1939.
- Górak J., *Dawne drewniane cerkwie w woj. zamojskim*, Zamość 1984.
- Kurek J., *Cerkiew w Leżachowie – problemy konserwatorskie*, w: materiały konferencyjne UTP w Bydgoszczy 2016?) – pdf, <http://dlibra.utp.edu.pl/Content/1012/>, dostęp: 2022-05-20
- Kurek J., *Cerkwie pogranicza 1989-2000*, w: *Nasza Politechnika*, nr 26/2000, https://mail.pk.edu.pl/~naszapol/archiwum/NR26/TEXT/41_42.htm, dostęp: 2022-05-20
- Kurek J., *Drewniane dzwonnice cerkiewne ziemi przemyskiej*, KMB PRESS, Kraków 2013, ISBN 978-83-935708-0-5.
- Kurek J., *Drewno w architekturze*, red. nauk. mat. międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 2016.
- Kurek J., *Drewno w architekturze*, red. nauk. mat. międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 2020.
- Kurek J., *Konserwatorskie dylematy – losy drewnianej cerkwi w Miększu Starym*, w: *Przestrzeń I Forma* 38/2019, s. 230-243.
- Kurek J., *Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń Kościoła Wschodniego – na przykładzie drewnianych cerkwi województwa przemyskiego*, monografia nr 217, Politechnika Krakowska, Kraków 1997.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, sprawozdanie z posiedzenia międzynarodowej rady konserwatorskiej – 7 grudnia 2021, <https://nid.pl/2021/12/07/posiedzenie-miedzynarodowej-rady-konserwatorskiej-miejsca-swiatowego-dziedzictwa-unesco-drewniane-drewniane-cerkwie-w-polskim-i-ukrainskim-regionie-karpat/>, dostęp: 2022-05-20.
- Obmiński T., *O cerkwiach drewnianych w Galicyi*, Spraw. Kom. Hist. Sztuki, t. IX, Kraków 1914.
- Ruszczyk G., *Architektura drewniana w Polsce*, Sport i Turystyka – Muza SA, Warszawa 2009, s.6.
- Sołtysik A., *Drewniane kościoły I cerkwie w krajobrazie Karpat*, w: *Przestrzeń I Forma* 22/3/2014, s.119-130.,
- Strzałko F., *Drewniane kościoły a cerkwie w Polsce I krajach ościennych. Uwagi porównawcze* w: *Studia do dziejów drewnianej architektury sakralnej*, PTN na Obczyźnie, Londyn 1989 r.
- Szyller S., *Czy mamy polską architekturę?*, Warszawa 1916.
- Szyller S., *Tradycja budownictwa ludowego w architekturze polskiej*, Warszawa 1917.

AUTHOR'S NOTE

For several decades, the author has been teaching construction, materials science and building physics at the faculties of architecture, Author is interested in historical and contemporary wooden and brick architecture. He also publishes analyzes and opinions on the quality of forms in contemporary architecture. He was the editor-in-chief of the nationwide ARCHIVOLTA quarterly and co-editor of the monthly *Nasza Politechnika* in Krakow. Chairman of the Wooden Architecture section of the Polish Academy of Sciences in Krakow.

O AUTORZE

Autor od kilkudziesięciu lat realizuje dydaktykę budownictwo, materiałoznawstwo i fizykę budowli na wydziałach architektury, zajmuje się także historyczną i współczesną architekturą drewnianą oraz murowaną. Publikuje także analizy i opinie nt. jakości form w architekturze współczesnej. Był redaktorem naczelnym ogólnopolskiego kwartalnika ARCHIVOLTA oraz współredaktorem miesięcznika *Nasza Politechnika* w Krakowie. Przewodniczący sekcji Architektury Drewnianej oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

Contact | Kontakt: pakurek@cyf-kr.edu.pl